

ห้วงยามแห่งการยกเว้นและผ่อนปรน การยับยั้งการแพร่ระบาดของไวรัสโควิด-19 ในมุมนิติศาสตร์

สัมพันธ์ วารี

นักวิชาการ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

การระบาดของไวรัสโควิด 19 (Covid-19) รัฐบาลของประเทศต่าง ๆ ได้ออกมาตรการหรือกฎระเบียบภายใต้ช่วงเวลาของสภาวะยกเว้น (State of Exception) หรือสภาวะฉุกเฉิน (State of Emergency) ในลักษณะของ “การกักกัน (quarantine)” “การรักษาระยะห่างทางสังคม/ทางกายภาพ (social/physical distancing)” ในพื้นที่และระยะเวลาที่กำหนดไว้เพื่อลดการระบาดของไวรัสชนิดนี้ โดยเป็นมาตรการที่สมัครงบ งบประมาณ ที่เข้ามาปรับเปลี่ยนการดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นอย่างมาก (Maitra, 2020; Open Government Partnership, 2020; Pueyo, 2020; United Nations, 2020)

ขณะเดียวกัน “ศาสนา” ในฐานะที่มีความเป็นสถาบัน (institutions)¹ ซึ่งมีอิทธิพลสำคัญในการกำหนดจริยธรรม บอกว่าสิ่งใดคือความดีหรือไม่ดี ควรหรือไม่ควร ทำได้หรือทำไม่ได้ บอกจุดเริ่มต้นและปลายทางของชีวิต และเป็นสถาบันที่มีอิทธิพลในการกำหนดรูปแบบวิถีชีวิตของศาสนิกชนในทุก ๆ ด้าน รวมทั้งด้านอุปนิสัย เรื่องสุขภาพของศาสนิกชน (Healthy habits) (Anshel & Smith, 2014; Owens & Sami, 2016) ก็ได้มีความพยายามในการส่งศาสนิกชนไปยังศาสนิกชนของตนเช่นกัน โดยมีทั้งการแจ้งแนวทางในการทำความเข้าใจโรคระบาด การแจ้งแนวทางการปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนา รวมทั้งการแจ้งแนวทางการดำเนินชีวิตโดยรวม เพื่อให้ศาสนิกชนได้มีความเข้าใจและการปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นไปตามบทบัญญัติหรือหลักการที่ศาสนานุญาตให้พึงกระทำได้ในห้วงยามที่ไม่ปกติ (Exceptional time)

ในส่วนของบทความชิ้นนี้ ผู้เขียนจะแสดงให้เห็นถึงตัวอย่างของการเสนอ “แนวทางการปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนา” จากผู้นำ ผู้รู้ นักบวช หรือนักวิชาการของศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์ และศาสนาฮินดู (อาจไม่ครอบคลุมทุกนิกายหรือสำนักคิด) ท่ามกลางสถานการณ์การระบาดของไวรัสโควิด-19 เนื่องด้วยศาสนาทั้ง 3 นั้น เป็นศาสนาที่องค์การระหว่างประเทศ อาทิ UNICEF, WEFORUM, WHO, Religions for Peace (RfP)

¹ ทั้งที่มีอำนาจเกี่ยวโยงโดยตรงกับอำนาจในภาครัฐ และที่มีอำนาจในฐานะภาคประชาสังคม

ได้รับรองค้ำให้บรรดาผู้นำของทั้งสามศาสนาแสดงบทบาทในการยับยั้งการแพร่ระบาดของไวรัสโควิด-19 โดยเชื่อมโยงทั้งสามศาสนาด้วยกับแนวคิด the Abrahamic faith (Roberts, Elsanousi & Visotzky, 2020; UNICEF, 2020) อีกทั้ง ทั้งสามศาสนายังเป็นศาสนาซึ่งมีผู้นับถือรวมกันเกินกว่าครึ่งหนึ่งของประชากรโลก (Pew Research Center, 2015)

ในสังคมมุสลิมนั้น ได้มีผู้รู้ (อุลามาห์ - *Ulama*) หรือนักวิชาการในดินแดนต่าง ๆ ที่พยายามส่งสาส์นเพื่อรณรงค์และแสดงให้เห็นว่า ในช่วงเวลาที่เข้าสู่ภาวะฉุกเฉินหรือห้วงยามที่ไม่ปกตินั้น มุสลิมจะต้องมีความคิด ความเชื่อ หรือข้อปฏิบัติเช่นใด โดยมีการออกคำวินิจฉัยศาสนา (*fatwa*) ในสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 อาทิ การอนุญาตให้มุสลิมสามารถงดเว้นการละหมาดรวมกันที่มีสยิดในทุกๆ วัน (congregational prayers) และงดเว้นการละหมาดรวมกันในวันศุกร์ (Jumu'ah prayer) ซึ่งเคยเป็น 'ข้อสั่งใช้' ในยามปกติ ด้วยการละหมาดในเคหสถานของตนเองเป็นการแทนที่อย่างสมบูรณ์ นอกจากนี้ ยังมีการรณรงค์ให้งดการจับมือหรือสวมกอดทักทายกัน โดยให้กล่าวคำทักทายก็เพียงพอ รวมถึงการงดละหมาดรวมกันที่มีสยิดยามค่ำคืนซึ่งเคยเป็นสิ่งเสริมอย่างยิ่งยวดในเดือนรอมฎอน หรืองดจัดเลี้ยงละศีลอดร่วมกันในเดือนรอมฎอน ซึ่งล้วนเป็นมาตรการรักษาระยะห่างในช่วงที่เกิดโรคระบาด (สภาอุลามาอุฟาฏอนียะ ดารุสสลาม, 2563; สำนักจุฬาราชมนตรี, 2563ก, 2563ข; Al Azhar Fatwa Global Center, 2020; The Council of Senior Scholars in the Kingdom of Saudi Arabia, 2020)

ทั้งนี้ ในบทบัญญัติของศาสนาอิสลามนั้น หากเกิดเงื่อนไขของความไม่ปกติขึ้น ซึ่งในขณะนี้คือการระบาดของโรค ก็จะมีหลักการหนึ่งที่เป็น 'ข้อผ่อนปรน/ข้อยกเว้น' ซึ่งเรียกว่า รุกเศาะฮ์ (*rukhsah - concessionary law*)² ในนิติศาสตร์อิสลาม (Islamic jurisprudence) เพื่อให้ศาสนิกชนสามารถนำมาปฏิบัติใช้อันเป็นการรักษาแก่นสำคัญของศาสนา อีกทั้งยังเป็นการช่วยคลี่คลายให้ภัยพิบัติ ความไม่ปกติเหล่านั้นกลับสู่สภาวะความเป็นปกติได้โดยเร็วยิ่งขึ้น โดยที่การนำหลักการข้อผ่อนปรนดังกล่าวมาใช้ในสถานการณ์การ

² คำนิยามของข้อผ่อนปรนหรือรุกเศาะฮ์นั้น คือ บทบัญญัติที่แตกต่างจากบทบัญญัติทั่วไป ด้วยมีเหตุหรือกรณีจำเป็น ซึ่งมีทั้งที่กำหนดให้จำเป็นต้องกระทำ/งดกระทำ ส่งเสริมให้กระทำ/งดกระทำ หรือเป็นทางเลือกให้กระทำ/งดกระทำ เพื่อเป็นการบรรเทาทุกข์ ป้องกันภัยที่จะกระทบกับศาสนา ชีวิต ทรัพย์สิน ปัญญา และเกียรติยศ (five main objectives) สำหรับบุคคลหรือสังคมที่เข้าสู่ภาวะยกเว้นหนึ่ง ๆ และเมื่อเข้าสู่ภาวะปกติแล้ว บุคคลหรือสังคมก็ต้องกลับมาใช้บทบัญญัติทั่วไปดังเดิม

ระบาดของโควิด-19 นั้น ผู้รู้และนักวิชาการได้ระบุว่าสอดคล้องกับโองการในพระมหาคัมภีร์อัลกุรอาน ที่ว่า “สุเจ้าอย่าได้นำตนเองสู่ความวิบัติ” อีกทั้งสอดคล้องกับวาระของศาสนาอิสลามที่สําคัญว่า “ไม่มีการประทุษร้ายต่อตนเองและผู้อื่น” (สภาอุลามาอุฟาฎอนียฺ ดารุสสลาม, 2563; สำนักจุฬาราชมนตรี, 2563ก; อํานาจ มะหะหมัด, 2557; Al Azhar Fatwa Global Center, 2020; Che ,Rosazra, Ariff & Mai, 2015; Kamali, 1991)³

รูปภาพ บัณฑิตบูรณบ้านบางเทา จังหวัดภูเก็ต ได้ทำการติดป้ายงดละหมาดวันศุกร์และละหมาดรวมในทุกวัน ตามประกาศสำนักจุฬาราชมนตรี ถ่ายโดยมิตรสหายของผู้เขียน (ไม่ประสงค์ออกนาม)

³ แม้ว่ามุสลิมส่วนมากจะสามารถปรับตัวได้ดีตามมาตรการเหล่านั้น แต่ทว่าในข้อเท็จจริงแล้วนั้นคงปฏิเสธไม่ได้ว่า “มุสลิมบางกลุ่มในบางพื้นที่ก็ยังคงมีการดำเนินชีวิต มีการปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนาเหมือนเช่นเดิม” อันเป็นผลมาจากปัญหาการตีความศาสนาที่ไม่ตรงกัน ปัญหาความขัดแย้งทางสำนักคิดทางศาสนา ปัญหาทางการเมืองของกลุ่มศาสนาในบริบทรัฐสมัยใหม่ หรือปัญหาการต่อต้านบนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ รวมทั้งปัญหาของพฤติกรรมเคยชิน (Habitual behavior) กระทั่งส่งผลให้เกิด ‘การตีตราอย่างเหมารวม (Stereotype)’ ต่อมุสลิมว่าเป็นกลุ่มคนที่เป็นผู้แพร่เชื้อในวงกว้าง (super spreader) (Aljazeera, 2020; Khan, 2020; Baksh, 2020; Janjua, 2020)

ขณะที่ในสังคมคริสตชนนั้น นักบวชในศาสนาคริสต์หลากหลายนิกายได้มีการส่งสาสน์ไปยังศาสนิกชนของตนเช่นกัน โดยคริสตจักรหรือโบสถ์หลายแห่งได้มีการเสนอ “ข้อผ่อนปรน/ข้อยกเว้น” สำหรับพิธีกรรมสำคัญต่าง ๆ ที่มีการรวมตัว (Congregations) เช่น พิธีมหาสนิทศักดิ์สิทธิ์หรือศีลมหาสนิท (Eucharist / Holy Communion) หรือในเทศกาลอีสเตอร์ (Easter) ที่ผ่านมา

ในที่นี้จะยกตัวอย่างในส่วนของพิธีมหาสนิทศักดิ์สิทธิ์หรือศีลมหาสนิท⁴ ซึ่งพบว่าคริสตจักรหรือโบสถ์บางแห่งเสนอให้มีการงดเว้นพิธีการให้ขนมปัง ให้ไวน์หรือน้ำองุ่น เพราะกลัวว่าจะเป็นการแพร่กระจายโรค ขณะที่บางแห่งเสนอสัตบุรุษสามารถรับศีลมหาสนิทด้วยมือตนเอง แทนการที่บาทหลวงจะยื่นเข้าปากให้เอง และให้กล่าวรับศีลตอบพร้อมกันก็เพียงพอ หรือบางแห่งได้เสนอให้มีการจัดทำไวน์และขนมปังที่บรรจุสำเร็จ (pre-packaged bread and wine) นอกจากนี้ บาทหลวงในบางแห่งให้เลือกใช้การเดินทำพิธีไปตามท้องถนน แทนการมารวมกันที่โบสถ์ หรือบางแห่งใช้การทำพิธีออนไลน์ (Holy Communion online) บางแห่งให้สมาชิกของโบสถ์ส่งรูปถ่ายของตนเองมาที่โบสถ์แทนการมารวมตัวกันและให้ดูการถ่ายทอดสดพิธีที่บ้านตนเอง ทั้งนี้ ผลการสำรวจพบว่า American protestant pastors กว่าร้อยละ 83 ก็ยอมรับในช่องทาง การ Livestream สำหรับผู้ป่วย โดยที่ข้อผ่อนปรนดังกล่าวมาจากความเชื่อในความรักอันเสียสละ (sacrificial love) การรักพระเจ้าและรักเพื่อนบ้าน (Love of God and Love of Neighbor) เป็นต้น (คณะกรรมการคาทอลิกเพื่อพิธีกรรม, 2563; Bloom, 2020; Ewing, 2020; Jeffery, 2020; Kim & Dalrymple, 2020; Ridgeway, 2020; SNG, 2020; Whitney, 2020)

⁴ พิธีมหาสนิทศักดิ์สิทธิ์หรือศีลมหาสนิท ในนิกายคาทอลิกได้กำหนดว่าศาสนิกชนจะต้องเข้าร่วมอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง และปกติแล้วในพิธีกรรมดังกล่าว พระสงฆ์ (บาทหลวง) จะทำการรับขนมปังแล้วยื่นใส่ในปากให้กับผู้เข้าร่วมพิธี (สัตบุรุษ) หรือยื่นให้กับมือในบางแห่ง ส่วนในนิกายโปรเตสแตนต์ปกติแล้วจะมีขนมปังที่ฉีกหรือตัดไว้ และน้ำองุ่นใส่ไว้ในถาด แล้วส่งต่อ ๆ กันไปให้หยิบใส่เข้าปากตนเอง (คณะกรรมการคาทอลิกเพื่อพิธีกรรม, 2557)

รูปภาพ บาทหลวงของโบสถ์ the St. Wenceslaus Catholic Church ในเมือง Wahoo เดินทำพิธีบนท้องถนน
ที่มา nebraska.tv/news/

รูปภาพ บาทหลวง Johannes Laichner ทำพิธีในโบสถ์ใน INNSBRUCK, AUSTRIA โดยให้สมาชิกส่งรูปถ่ายมายัง
โบสถ์ และทำพิธีออนไลน์ ถ่ายโดย Jan Hetfleisch ที่มา gettyimages.com/

ในสังคมชาวยิวนั้น แรบไบ (Rabbi) หรือผู้นำในศาสนายูดาห์ ก็ได้มีการส่งศาสน์ไปยังศาสนิกชนของตนเอง เพื่อยับยั้งการแพร่ระบาดของไวรัสโควิด 19 เช่นกัน โดย David Lau และ Yitzhak Yosef (ผู้นำแรบไบแห่งอิสราเอล) ได้ออกประกาศให้ชาวยิวเชื้อพืงหน่วยงานด้านสาธารณสุขเพราะไม่ได้ขัดกับ 'ฮาลอคา' (Halacha) หรือกฎเกณฑ์ชาวยิว อีกทั้งยังเสนอให้ชาวยิวทำพิธีสวดในบ้าน หรือทำการสวดด้วยองค์ประชุมมินยัน (Minyan - a prayer quorum of 10 men) บริเวณด้านนอกธรรมศาลา (synagogues) และห่างกันคนละ

สองเมตร อีกทั้งให้งดเว้นการไปทำพิธีที่กำแพงร้องไห้ (the Western Wall) และสามารถปิดธรรมศาลาได้ นอกจากนี้ยังมีการประกาศให้งดการเดินทางและการรวมตัวเฉลิมฉลองในเทศกาลปัสคา (Passover - a major Jewish holiday) ที่ผ่านมา (JTASTAFF, 2020 ; SHARON, 2020; Strack, 2020; TOISTAFF, 2020)

รูปภาพ ชาวยิวทำพิธีสวดบนถนนด้านนอกธรรมศาลาที่ถูกปิด โดยยืนเว้นระยะห่างกัน ที่มา gulfnews.com

การแพร่ระบาดของไวรัสโควิด-19 นั้น อาจเป็นเพียงหนึ่งในปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเพื่อส่งสัญญาณเตือนไปยังมนุษยชาติให้ตระหนักว่า ปัญหาหรือภัยพิบัตินับจากนี้อาจมีแนวโน้มที่สร้างผลกระทบต่อมนุษยชาติอย่างกว้างขวางและรวดเร็วกว่าอดีต และในส่วนของ การป้องกัน แก้ไข หรือรับมือกับปัญหาเหล่านั้นก็อาจมีแนวโน้มที่ท้าทายยิ่งขึ้น อันเป็นสิ่งที่มนุษยชาติจะต้องเผชิญอย่างหลีกเลี่ยงได้ยาก

ทั้งนี้ ศาสนาซึ่งเป็นสถาบันหนึ่งที่เคียงคู่กับมนุษยชาติ และกำลังถูกตั้งคำถามถึงความจำเป็นในการมีอยู่ นั้น ก็ย่อมต้องเผชิญกับข้อกังขาท่ามกลางความท้าทายเหล่านี้เช่นกัน โจทย์สำคัญคือ ภายใต้แนวโน้มดังกล่าว สถาบันศาสนา (อันหมายรวมถึงศาสนิกชน) จะมีกระบวนการสร้างความรู้ ความเข้าใจต่อหลักการหรือบทบัญญัติของศาสนาอย่างถ่องแท้ พร้อม ๆ กับการทำความเข้าใจวิทยาการต่าง ๆ บนโลกใบนี้ กระทั่งสามารถนำเสนอแนวทางป้องกัน แก้ไข และรับมือกับปัญหาอันท้าทายที่เกิดขึ้น ได้อย่างไร ?? สิ่งเหล่านั้นจะเป็นข้อพิสูจน์แก่มนุษยชาติถึงความจำเป็นในการมีอยู่ของศาสนาในฐานะทางนำของชีวิต

บรรณานุกรม

คณะกรรมการคาทอลิกเพื่อพิธีกรรม. (2557). *กฎทั่วไปสำหรับมิสซาตามจารีตโรมัน*. สืบค้นจาก

<https://issuu.com/346268/docs/>

คณะกรรมการคาทอลิกเพื่อพิธีกรรม. (2563). *แนวทางปฏิบัติพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ในช่วงการระบาดของไวรัส และโรคโควิด-19 (ศาสน์อภิบาล เลขที่ สสท.032/2020 จากสภาบิชอปคาทอลิกแห่งประเทศไทย)*. สืบค้นจาก

http://www.thailiturgy.org/document.php?Page=2&id=2&fbclid=IwAR0Y0_WiDSz18KFD0Mgaezohy2OiciAgkSV-uR9pYIC2eCf8w-lca9k7d_o

สภาอุลามาอุฟาฏอนีย์ ดารุสสลาม. (2563). *เอกสารแปลชี้แจงเรื่องโรคระบาดโควิด 19*. สืบค้นจาก

https://drive.google.com/file/d/1Noj2qj3EiihjJ4E4sbFJ_4z_Fij-v5Qz/view?fbclid=IwAR0vcsQP91rbexcjwRfk0WSVdmq2-4R2Sgpn0AcFHop7aC1LUx8Fh6GLsv4

สำนักจุฬาราชมนตรี. (2563ก). *ประกาศจุฬาราชมนตรี เรื่อง มาตรการป้องกันการแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (COVID-19) ว่าด้วยเรื่อง การงดละหมาดญะมาอะฮ์ การงดละหมาดวันศุกร์ (ญุมอะฮ์) ที่มีสยิด การจัดการกิจกรรมของกลุ่มญะมาอะฮ์ตำบล และการจัดการกับศพ (มัยยิต) (ฉบับที่ 3/2563)*. สืบค้นจาก [https://cache-igetweb-](https://cache-igetweb-v2.mt108.info/uploads/images-cache/520/filemanager/5d17bd166b1eb8098c059bab1d05a123.pdf?fbclid=IwAR0boWOOa1qd3C6J2gqrcw6oWnOyp2RpMPXeHgEpglD-4erwdFHH8Ti3zxc)

[v2.mt108.info/uploads/images-cache/520/filemanager/5d17bd166b1eb8098c059bab1d05a123.pdf?fbclid=IwAR0boWOOa1qd3C6J2gqrcw6oWnOyp2RpMPXeHgEpglD-4erwdFHH8Ti3zxc](https://cache-igetweb-v2.mt108.info/uploads/images-cache/520/filemanager/5d17bd166b1eb8098c059bab1d05a123.pdf?fbclid=IwAR0boWOOa1qd3C6J2gqrcw6oWnOyp2RpMPXeHgEpglD-4erwdFHH8Ti3zxc)

สำนักจุฬาราชมนตรี. (2563ข). *ประกาศจุฬาราชมนตรี เรื่อง มาตรการป้องกันการแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อ*

ไวรัสโคโรนา 2019 (COVID-19) ว่าด้วย การปฏิบัติศาสนกิจในเดือนรอมฎอน ประจำปีฮิจเราะห์ศักราช 1441 (พ.ศ. 2563) (ฉบับที่ 4/2563). สืบค้นจาก [https://cache-igetweb-](https://cache-igetweb-v2.mt108.info/uploads/images-cache/520/filemanager/2409183679274040230ab2cee0607e59.pdf?fbclid=IwAR1tR9GxbWFyAEX8IbEz6Rh70JuD_OHVBJW97ekH2LY8FdCNWV9yNhWyGFQ)

[v2.mt108.info/uploads/images-cache/520/filemanager/2409183679274040230ab2cee0607e59.pdf?fbclid=IwAR1tR9GxbWFyAEX8IbEz6Rh70JuD_OHVBJW97ekH2LY8FdCNWV9yNhWyGFQ](https://cache-igetweb-v2.mt108.info/uploads/images-cache/520/filemanager/2409183679274040230ab2cee0607e59.pdf?fbclid=IwAR1tR9GxbWFyAEX8IbEz6Rh70JuD_OHVBJW97ekH2LY8FdCNWV9yNhWyGFQ)

อานาจ มะหะหมัด. (2557). *กฎหมายอิสลาม หมวดลักษณะอาญา*. ปทุมธานี : มหาวิทยาลัยรังสิต.

Al Azhar Fatwa Global Center. (2020). *The Messege of the Grand Sheikh of Al-Azhar Concerning*

COVID 19 Pandemic. Retrieved from

<https://www.facebook.com/fatwacenter.en/videos/vb.508568145980036/582561182608240/?type=2&theater>

- Aljazeera. (2020). *Friday prayer at home for most but some risk infection at mosques*. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/2020/03/friday-prayer-home-risk-infection-mosques-200320152315576.html>
- Anshel, M.H. & Smith M. (2014). The Role of Religious Leaders in Promoting Healthy Habits in Religious Institutions. *Journal of Religion and Health*, 53(4), 1046-1059. doi.org/10.1007/s10943-013-9702-5
- Baksh, N. (2020). *Some Toronto-area mosques remain open despite dire warnings about COVID-19*. Retrieved from <https://www.cbc.ca/news/canada/toronto/toronto-mosques-coronavirus-1.5508545>
- Bloom, L. (2020). *Churches adapting to COVID-19 restrictions*. Retrieved from <https://www.umnews.org/en/news/churches-adapting-to-covid-19-restrictions>
- Che, M., Rosazra, R., Mohd Ariff, S., & Mai, T. (2015). A Review on the Applications of Rukhsah in Medical Practice. In E. M. Ibrahim & R.F.F. Yasin (Eds.), *Revelation & Science in the 21st Century* (pp.57-63). Kuala Lumpur: IIUM Press.
- Elsanousi, M., Visotzky, B. L. & Roberts B. (2020). *Love your neighbour: Islam, Judaism and Christianity come together over COVID-19*. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/religions-covid-19-coronavirus-collaboration/?fbclid=IwAR3yT5IPHX7ZQT6-Vh54znrjDyNXUMH053XJ6OntMYZNN4UU4spH7L2O0g>
- Ewing, C.H. (2020). *How a Hong Kong Church Is Responding to the Coronavirus Outbreak*. Retrieved from <https://outreachmagazine.com/ideas/megachurch-world/52996-how-a-hong-kong-church-is-responding-to-the-coronavirus-outbreak.html>
- Janjua, H. (2020). *Coronavirus and Islam: Pakistani clerics refuse to shut down mosques*. Retrieved from <https://www.dw.com/en/coronavirus-and-islam-pakistani-clerics-refuse-to-shut-down-mosques/a-52969639>
- Javed, N. (2020). *COVID-19 in Pictures: Social distancing around the world*. Retrieved from <https://gulfnews.com/photos/news/covid-19-in-pictures-social-distancing-around-the-world-1.1585475133389?slide=1>

- Jeffery, A. (2020). *See religions around the world adapt in the age of coronavirus*. Retrieved from <https://www.cnbc.com/2020/04/10/in-photos-religion-around-the-world-in-the-age-of-coronavirus.html>
- JTASTAFF. (2020). *Jewish coronavirus updates: Catch up on the first month of Jewish COVID-19 news here*. Retrieved from <https://www.jta.org/2020/03/05/global/the-latest-jewish-coronavirus-updates-el-al-downsizes-services-move-online-and-more>
- Kamali, M.H. (1991). *Principles of Islamic Jurisprudence*. Cambridge: Cambridge Islamic Texts Society.
- Khan, A. (2020). *Why Pakistan isn't closing mosques despite the coronavirus threat*. Retrieved from <https://www.trtworld.com/opinion/why-pakistan-isn-t-closing-mosques-despite-the-coronavirus-threat-34913>
- Kim, W. & Dalrymple, T. (2020). *To Cancel or Not to Cancel: That Is the Question A statement from the leaders of the National Association of Evangelicals and Christianity Today*. Retrieved from <https://www.christianitytoday.com/ct/2020/march-web-only/walter-kim-nae-timothy-dalrymple-cancel-church-or-not.html>
- Maitra, A. (2020). *COVID-19 and the neoliberal state of exception*. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/covid-19-neoliberal-state-exception-200325161722610.html>
- Open Government Partnership. (2020). *Collecting Open Government Approaches to COVID-19*. Retrieved from <https://www.opengovpartnership.org/collecting-open-government-approaches-to-covid-19/>
- Owens, J. & Sami, W. (2016). The Role of the Qur'an and Sunnah in Oral Health. *Journal of Religion and Health*, 55(6), 1954-1967. doi.org/10.1007/s10943-015-0095-5
- Pew Research Center. (2015). *Christians remain world's largest religious group, but they are declining in Europe*. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/05/christians-remain-worlds-largest-religious-group-but-they-are-declining-in-europe/>
- Pueyo, T. (2020). *Coronavirus: The Hammer and the Dance*. Retrieved from <https://medium.com/@tomaspueyo/coronavirus-the-hammer-and-the-dance-be9337092b56>
- Ridgeway, C. (2020). *Online Communion Can Still Be Sacramental The bread and the cup Zoomed for you*. Retrieved from <https://www.christianitytoday.com/ct/2020/march-web-only/online-communion-can-still-be-sacramental.html>

- SHARON, J. (2020). *Chief rabbis ban prayer in synagogues over coronavirus crisis*. Retrieved from <https://www.jpost.com/judaism/chief-rabbis-ban-prayer-in-synagogues-over-coronavirus-crisis-622290>
- SNG, E. (2020). *7 Lessons from Singapore's Churches for When the Coronavirus Reaches Yours*. Retrieved from <https://www.christianitytoday.com/ct/2020/march-web-only/7-lessons-covid-19-coronavirus-churches-singapore-us-europe.html>
- Strack, C. (2020). *The world's religions and coronavirus*. Retrieved from <https://en.qantara.de/content/covid-19-pandemic-the-worlds-religions-and-coronavirus>
- The Council of Senior Scholars in the Kingdom of Saudi Arabia. (2020). *Ruling on attending Jumu'ah prayer and prayers in congregation in the event of an epidemic or fear of an epidemic*. Retrieved from <https://islamqa.info/en/answers/333514/ruling-on-attending-jumuah-prayer-and-prayers-in-congregation-in-the-event-of-an-epidemic-or-fear-of-an-epidemic>
- TOISTAFF. (2020). *Israel's chief rabbis call on Jews to avoid visiting the Western Wall*. Retrieved from <https://www.timesofisrael.com/chief-rabbis-call-off-large-prayer-gatherings-at-western-wall/>
- UNCEF. (2020). *Launch of Global Multi-Religious Faith-in-Action Covid-19 Initiative*. Retrieved from <https://www.unicef.org/press-releases/launch-global-multi-religious-faith-action-covid-19-initiative>
- United Nations. (2020). *Coronavirus disease (COVID-19) Information from the UN System*. Retrieved from <https://www.un.org/en/coronavirus/information-un-system>
- Whitney, A. (2020). *Local priests brings Eucharist to streets during COVID-19*. Retrieved from <https://nebraska.tv/news/local/local-priests-brings-eucharist-to-streets-during-covid-19>